

СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНЕ ЕНЕРГЕТИЧНЕ ЯДРО ДІЄСЛІВНОСТІ

У жовтні цього року виповнюється 60 років члену-кореспонденту Національної академії наук України, докторові філологічних наук, професору, завідувачеві кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (до 15.09.2014), завідувачеві відділу інформатики Українського мовно-інформаційного фонду НАН України, лауреату премії ім. О. О. Потебні НАН України, науковому редактору журналу «Лінгвістичні студії» Анатолію Панасовичу Загніткові. А. П. Загнітко відомий своїми дослідженнями з різних питань сучасної україністики — морфології та синтаксису, функційної та відмінкової граматики, лінгвістики тексту, філософії мови, мовної політики та сучасного стану і тенденцій розвитку українського граматичного ладу, у галузях загального, слов'янського і зіставного мовознавства, насамперед лінгвістичної типології, теорії граматизації. У доробку Анатолія Панасовича є також словники лінгвістичної термінології, словники української мови, підручники та навчальні посібники. Щиро вітаємо А. П. Загнітка з ювілеєм і пропонуємо читачам його нову розвідку.

У статті розглянуто семантико-граматичне енергетичне ядро дієслівності з послідовним визначенням статусу категорій часу, виду, перехідності /неперехідності, стану, способу, особи, числа у внутрішньочастиномовному структуруванні дієслова та їхнього вияву в реченевій структурі. Схарактеризовано ієрархію семантико-синтаксичної категорії валентності зі встановленням особливостей її морфологічно опосередкованого вираження, визначено закономірності імпліцитної та експліцитної реалізації валентності.

К л ю ч о в і с л о в а: семантико-синтаксична категорія, граема суб'єкта, граема об'єкта, експліцитна валентність, імпліцитна валентність, категорія виду, системотвірна категорія.

Дієслово здавна хвилювало й цікавило лінгвістів своєю неповторністю та послідовністю формального (найбільша наповненість словоформ) і семантичного виявів. У сучасній лінгвістиці відомі кілька семантичних класифікацій дієслів. Традиційним є диференціювання дієслів дії та дієслів стану (А. Мейє¹, В. М. Русанівський² та ін.). Подібне розмежування Ф. Данеш суттєво поглиблював, поділяючи весь склад дієслів на акційні та неакційні. Серед перших розмежовано процесуальні та події, а серед других — статичні та динамічні³. Т. А. Кильдибекова аргументує необхідність диференціювання дії як загальнокатегорійного дієслівного значення на власне-дію (суб'єктно-об'єктні дієслова з компонентами активності, доцільності та каузативності) та стан (неактивні), що становлять

¹ Мейє А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков.— М. ; Ленинград, 1938.— 510 с.

² Русанівський В. М. Структура українського дієслова.— К., 1971.— 315 с.

³ Данеш Ф., Гаузенблас К. К семантике основных синтаксических формаций // Грамматические описания славянских языков: концепция и методы.— М., 1974.— С. 92–99.

стрижень усіх лексико-граматичних розрядів⁴. Відоме також диференціювання всього дієслівного загалу на дієслова (предикати) зі значенням стану (*бути теплим*), процесу (*достигати*), дії (*бігти*)⁵. Менш поширеною постає класифікація дієслівної лексики на дієслова буттєвості (статичні), становлення (динамічні), дії, стану та відношення⁶. З опертям на типи простого речення розмежовують чотири основні класи дієслів: релятивні, екзистенційні, статуальні й акційні⁷. Інколи семантичну класифікацію дієслівних лексем деталізують, виділяючи: а) дієслова руху на позначення переміщення суб'єкта в просторі; б) дієслова дії на позначення впливу суб'єкта на об'єкт; в) дієслова життєвих процесів (зору, слуху, дотику, мовлення тощо); г) дієслова на позначення фізичних явищ природи⁸. Досить часто семантичне диференціювання дієслів здійснюють на ґрунті їхнього внутрішньореченневого статусу та потенціалу відкриття лінійно синтаксичних позицій: одномісні, двомісні та ін., що можливе тільки за належної кваліфікації поняття реченневої структури та статусу в ній предикатних лексем⁹. Семантична класифікація дієслів так чи інакше співвідносна з типологією предикатів тому, що дієслова становлять ядро предикатної лексики, семантичні ж класи дієслів корелюють із найважливішими різновидами речень. Набуття статусу аналітичного дієслова тим чи тим компонентом зумовлено його внутрішньореченневим статусом і реалізацією предикативно найбільше навантажених категорій — часу, способу, особи, пор.: «Зелений ліс поволі прокидався від важкого нічного сну» (А. Яна) і «Ліс зелений», «Учитель зайшов до класу» і «Хлопець був талановитий учитель». У семантичному просторі дієслова найістотнішим постає значення стану, що, за широкого розуміння, охоплює весь спектр дієслівної семантики: *бігти* (= перебувати в стані бігу), *рости* (= перебувати в стані росту), *спати* (= перебувати в стані сну), *продавати* (= перебувати в стані продажу) і под.

Істотним є визначення статусної ролі категорій виду, часу, способу та ін. у частиномовній кваліфікації дієслів і вияві повною мірою їхнього синтаксичного потенціалу. Дієслівні категорії у своїй сукупності нерівнорядні ні структурно, ні семантично, ні функційно, ні прагматично, що зумовлено їхнім навантаженням у реченнєвій структурі та особливостями реалізації у структурі мовленнєвого акту. З дієслівних категорій легко диференційованими постають такі, що послідовно семантично навантажені та формально закріплені. Водночас актуальним є питання, наскільки останнє співвідносне з відповідною категорійною семантикою. Підтвердження легко знайти, простеживши засоби вираження категорійної семантики, наприклад, дієслівного часу, діапазон вираження значень якого охоплює поєднання: 1) суфікса минулого часу (-в- / -л-) та закінчення на позначення граматичного роду і граматичного числа (*читати* → *чита* + -в- + -о; *читати* → *чита* + -л- + -а; *читати* → *чита* + -л- + -о; *читати* → *чита* + -л- + -и); 2) зразка основи й закінчення граматичної особи та граматичного числа (*читати* → *чита*[f] + -у; *читати* → *чита*[f] + -еш; *читати* →

⁴ Кильдикеова Т. А. Глаголы действия в современном русском языке : Опыт функционально-семантического анализа.— Саратов, 1985.— 159 с.

⁵ Чейф У. Значение и структура языка.— М., 1975.— 432 с.

⁶ Гайсина Р. М. Лексико-семантическое поле глаголов отношения в современном русском языке.— Саратов, 1981.— 195 с.

⁷ Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса.— М., 1982.— 369 с.

⁸ Див. аналіз поглядів: Хакимзянова Д. Ф. Семантическая деривация глаголов физического воздействия на объект в русском, татарском и английском языках : Дис. ... канд. филол. наук.— Казань, 2008.— 209 с.; Усманова М. Г. О семантической классификации глагольной лексики (история изучения глаголов).— <http://globkazan.narod.ru/b5.htm>.

⁹ Вихованець І. Р. Граматика української мови / Синтаксис.— К., 1993.— 368 с.

чита[ʃ] + *-е*; *читати* → *чита*[ʃ] + *-емо*; *читати* → *чита*[ʃ] + *-ете*; *читати* → *чита*[ʃ] + *-уть*). У морфологічному просторі дієслівна категорія часу є енергетично сильною, однак її енергетика ситуативно зумовлена і дейкисно навантажена, хоча «часовий дейкис нічого не повідомляє про те, як сама ситуація розвивалася (чи була вона миттєвою, чи тривалою, завершилась чи ні...)»¹⁰. Категорія часу дієслова постає ситуативно зумовленою та предикативно навантаженою у внутрішньореченнєвій структурі. Вона охоплює різноманітний спектр дієслівних словоформ та у взаємодії з відбитою категорійною семантикою особи / роду й числа репрезентує формально-граматичний рівень категорії предикативного зв'язку, на якій ґрунтуються внутрішньореченнєві предикативні відношення: *ходж-у* — *ход-иш* — *ход-ить* / *ход-имо* — *ход-и-те* — *ход-ять* та ін. Ядровим компонентом темпоральної семантики постає теперішній час, що найоптимальніше позначає ядро дейктично-ситуативної еґоцентричної організації мовлення. Категорії часу та деяким її грамемам (давноминулий, минулий, теперішній, майбутній) властивий дискурсивно-твірний потенціал.

Синтез дієслівної категорійної семантики часу, виду та відбитої в дієслівних формах категорійної семантики числа, особи та ін. зумовлює складність її аналізу й водночас встановлення «сили» семантики дієслівних категорій. Так, категорійну семантику числа в межах дієслова відбито, пор.: *я пишу* / *ми пишемо* і *учень читає* / *учні читають*. Власне-дієслівний простір має слабке наповнення категорійним числом, що знаходить свій послідовний вияв у мультисуб'єктності та мультиоб'єктності, почасти в ітеративності. Остання співвіднесена з повторюваністю ситуацій і належить до однієї з площин реалізації категорії аспектуальності¹¹: «Хлопець *пише* вірші», «Дівчата *обговорювали* питання вечорами» тощо.

Морфолого-енергетичне ядро дієслівності досить складно визначити без урахування особливостей навантаження дієслова в реченнєвій структурі, що відбито в усіх словникових дефініціях від найдавніших часів до сьогодні. У наявних словникових тлумаченнях дієслово розглядають як присудок реченнєвої структури з належним висвітленням його семантики, пор. «*запаковувати* / *запакувати* — 1) укладати що-небудь в пакет, ящик, тюк і т. ін., заклеюючи, забиваючи, перев'язуючи»¹²: «Він (Юрко. — А. З.) уже жалкує, що *запакував* до рюкзака молоток: треба було припнути до ремня» (А. Дімаров); «*заставляти* / *заставити* — 1) ставлячи що-небудь у великій кількості, покривати всю поверхню або заповнювати весь простір»¹³: «Він (чоловік. — А. З.) наймає окремі апартаменти, *заставляє* їх квітами, набирає купу книжок і газет, кілька разів на день обходить медперсонал — доглядає мене, як породіллю» (М. Матіос); «*тренувати* — навчаючи когось, систематично вправлятися в чомусь, з чогось»¹⁴: «Мірча Луческу *тренував* футболістів новим технологіям удару по воротах на новій спортивній базі» (Донеччина, 2012, 12 серп.) і «систематично роблячи щось або виконуючи якісь вправи, розвивати, удосконалювати, привчати до чогось»¹⁵: «Від переконань я не відмовляюся, я ладен покласти життя на оltар революції, я *тренував* волю, я займався самовихованням» (В. Дрозд). Уже в

¹⁰ Плузґян В. А. Введение в грамматическую семантику: грамматические значения и грамматические системы языков мира. — М., 2011. — С. 346.

¹¹ Храковский В. С. Грамматические категории глагола (опыт теории взаимодействия) // Межкатегориальные связи в грамматике / Под ред. А. В. Бондарко. — СПб., 1996. — С. 22–42.

¹² Словник української мови : В 11 т. — К., 1972. — Т. 3. — С. 239–240.

¹³ Там же. — С. 327.

¹⁴ Там же. — 1979. — Т. 10. — С. 246.

¹⁵ Там же.

таких і подібних лексикографічних визначеннях легко простежуються навантаження дієслова в реченнєвій структурі та визначальна роль у кваліфікації дієслова як частини мови його семантики з послідовним опертям на формально-граматичні властивості слів — сполучуваність основ лексем з відповідним набором граматичних показників, пор., наприклад: *полив-а-ти* і *полив-* // *полив-а[j]-у* і *полив-у* тощо. За наявної нерегулярної флексійної омонімії у форм дієслова (*полив-а[j]-у*) та іменника (*полив-у*), відносної спільності значення («*поливати, аю, аєш, недок., полити, полию, поллєш* і рідко *поляти, поляю, поллєш* і *полию, поллєш*, док. — 1) перех. і без додатка: *лпючи рїдину, змочувати кого-, що-небудь; обливати когось, щось*»¹⁶: «Замету тобі стежки І *полию* з відра, Як ітимеш від ріки До мого двора» (П. Воронько); *полив, у, чол.* — дія за значенням дієслова *поливати* тощо) слова легко частиномовно диференціюються. Останнє мотивовано вказівкою на відповідні категорії: іменник — чол. (категорія роду); дієслово — недок. / док. (категорія виду), перех. (категорія перехідності). Найпотужнішим словниковим маркером-індикатором, якщо діагностувати їхню силу відповідно до розташування в лексикографічному полі — у структурі тієї чи тієї словникової статті, виступає словозміна: «*виходити, джу, диш / вийти, йду, йдеш*»¹⁷; «*кричати, чу, чиш*»¹⁸; «*пускати, аю, аєш / пустити, пуцу, пустиш*»¹⁹; «*вихід, ходу*»²⁰; «*крик, у*»²¹; «*пуск, у*»²².

У системі морфологічних категорій регулярними лексикографічними індикаторами є класифікаційні категорії, з-поміж яких у дієслова виступає категорія виду: «*бриніти, нить, недок. — 1*) утворювати дзвенячий протяжний звук (перев. про струни і т. ін.); дзвеніти»²³: «Там сопілки й бубни *бринять*» (Л. Українка); «*забриніти*, док. — 1) почати бриніти; зазвучати, задзвеніти»²⁴: «Аж тут король Едвард спинивсь, І сурма *забриніла*» (Л. Українка). Подібний підхід до лексикографічного висвітлення частин мови бере початок у вченні стоїків, де тлумачення про дієслівні форми набуло відносного викінчення, а згодом у всіх концептуальних висвітленнях дієслова сформувалося як певна прескрипція²⁵. Останнє чітко вміщувалося у класичній стандартній діалектичній тріаді «теза — антитеза — синтез», де кожна категорія поставала як природна. Словникова практика не відразу почала використовувати категорійно-видову індексацію, що мотивувалося необхідністю тільки частиномовного маркування: «*давити, -влю, -виш*, одн. в. *давнути, давну, давнеш, гл.*»²⁶; «*давнити, -ню, -ниш, гл.*»²⁷; «*говорити, -рю, -риш, гл.*»²⁸ і под.

¹⁶ Там же.— 1976.— Т. 7.— С. 66.

¹⁷ Там же.— 1970.— Т. 1.— С. 530–531.

¹⁸ Там же.— 1973.— Т. 4.— С. 353–354.

¹⁹ Там же.— 1977.— Т. 8.— С. 392–397.

²⁰ Там же.— Т. 1.— С. 527.

²¹ Там же.— Т. 4.— С. 344.

²² Там же.— Т. 8.— С. 392.

²³ Там же.— Т. 1.— С. 236.

²⁴ Там же.— Т. 3.— С. 28.

²⁵ У перших словниках інших (не слов'янських) мов не акцентовано увагу на категорійно-видових лексикографічних примітках, тому що це властивість слов'янських мов; категорійність виду набула концептуального становлення на початок XVII століття, істотна роль у цьому процесі належала переформатуванню розвинутої системи форм минулого часу і втраті цілої низки з них: аориста, імперфекта, перфекта, плюсквамперфекта.

²⁶ Словарь української мови / Упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко : В 4 т.— К., 1958.— Т. 1.— С. 355.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же.— С. 295.

Вказівка на категорію виду є одним із найчутливіших індикаторів семантики дієслова. Окреслюючи останню, категорія виду виступає показником граничності / неграничності дії, пор.: «*вирішити* і *вирішувати*, де *вирішувати*, *ую*, *уєш* і рідко *вирішати*, *аю*, *аєш*, недок., *вирішити*, *шу*, *шиш*, док., перех. — 1) з інфін. або підрядним додатковим: роздумуючи, обмірковуючи, доходить до якого-небудь висновку»²⁹: «Килигей похмура оглядав офіцера, ніби *вирішував*, що з ним робити» (О. Гончар), «Стояла спека. І ми *вирішили* йти в ліс до свого улюбленого місця на річці» (О. Досвітній); 2) знаходити яку-небудь відповідь, розв'язувати питання: «Коли б батько сам був спроможний *вирішувати* це питання, він, безперечно, призначив би Катерині найбільшу суму» (І. Вільде), «Таким чином справді *вирішило* усі питання» (Голос України, 2001, 12 січ.); сюди ж слід віднести: доводити до певного результату яку-небудь дію, стан і т. ін.: «Інколи в екстремальних умовах кілька хвилин *вирішують* доцільність пропонованого» (Україна молода, 2002, 14 черв.), «Несподівана думка *вирішила* суть справи» (Л. Копань); виконувати, здійснювати побудову, розміщення, добір і т. ін. чого-небудь певним способом: «Планування сучасних квартир треба *вирішувати* так, щоб було в них максимально простору» (Україна молода, 2009, 17 жовт.), «Будівельники *вирішили* розмістити додаткові опори для стійкості будинку» (Голос України, 2012, 28 квіт.). У видовій опозиції *вирішувати* — *вирішити* обидва дієслова позначають ту саму дію з диференціюванням якісного малюнку останньої: «*вирішити* — дія, що зреалізувалася / зреалізується досягненням результату і є закінченою»³⁰. Категорійно-видова семантика дієслова *вирішити* містить чітко схарактеризовану межу дії, її граничність та завершення. У лексемі *вирішити* когнітивно осмислено обмеження дії в її перебігу. Дієслово *вирішувати* не містить вказівки на внутрішню межу, граничність дії, на її завершення. Внутрішня межа дії діагностує видову категорійність дієслова, пор.: «*шуміти*, *млю*, *миш*; мн. *шумлять*; недок. — 1) видавати, утворювати шум»³¹: «Нічка осіння, похмура; Вітер по лісі *шумить*» (А. Кримський) і «*зашуміти*, *млю*, *миш*; мн. *зашумлять*; док. — почати шуміти, утворювати шум»³²: «Розтопились сніги, *зашуміли* ріки в ущелинах, сохли шляхи» (С. Скляренко).

У лексикографічній практиці досить поширеною є констатація початку або завершення дії для дієслів dokonanoї категорійно-видової семантики, див., наприклад, «*зашуміти* (почати шуміти)»³³, «*відшуміти*, *мить*, док. — закінчити, перестати шуміти»³⁴: «І згадав я в вуличному шумі інший шум, що *одшумів* давно» (В. Сосюра). Початок дії та її завершення цілком пізнавані в рамках граничності дії, зокрема її результативності. Водночас видова морфологічна семантика найбільшою мірою співвідносна зі структуруванням мовленнєвого акту, тому що характеризує вияв ситуації з позиції спостерігача, його оцінки, кваліфікації такої ситуації за тим чи тим ракурсом: а) ретроспективний / проспективний розгляд ситуації; б) синхронне спостереження фрагмента ситуації тощо. Особливістю категорії виду, попри її подвійний вимір — словозмінний та словотвірний, є системотвірний статус українського та й загалом слов'янського дієслова, що

²⁹ Там же.— С. 472.

³⁰ У наявних теоріях тлумачення категорійності виду дієслова акцентують увагу або на тривалості / моментальності, або на завершенні /повторюваності та ін. дії (О. В. Бондарко, В. В. Виноградов, І. Р. Вихованець, В. Б. Касевич, Ю. С. Маслов, В. О. Плуґян, В. М. Русанівський, В. С. Храковський та ін.).

³¹ Словник української мови.— 1980.— Т. 11.— С. 562.

³² Там же.— Т. 3.— С. 419.

³³ Там же.

³⁴ Там же.— Т. 1.— С. 666.

простежується у всеохопності семантикою виду всіх дієслів. Останнє легко підтверджується будь-яким словниковим тлумаченням дієслівних лексем: «*косити, кошу, косиш, недок.*»³⁵: «Косили зранку косарі траву молоду» (А. Яна); «*нести, су, сеш; мин. ч. ніс, несла, ло; недок. — 1) перех.* Узявши кого-, що-небудь у руки або навантаживши на себе, переміщати, доставляти кудись»³⁶: «Василинка ж уже *несе* на стіл миски і ложки» (М. Стельмах).

У лінійному вияві лексикографічного тлумачення дієслівних лексем після категорійно-видового маркування перебуває їхнє диференціювання за семантикою перехідності / неперехідності, пор. «*класти, кладу, кладеш, недок., перех. — 1) поміщати в що-, куди-небудь; розміщувати десь*»³⁷: «Кладе хлопець мішок соломи на віз...» (О. Гончар); «*повідомляти, яю, яеш, недок., повідомити, млю, миш; мн. повідомлять; док., перех. — доводить до чийого-небудь відомо; сповіщати*»³⁸: «Повідомили мене про обов'язкову в такому разі сувору звітність про виконане» (Голос України, 2012, 14 трав.). У цьому випадку не має значення послідовність маркування семантикою перехідності / неперехідності співвідносних категорійно-видових форм, коли одну з форм подають як перехідну (*повідомити, млю, миш; мн. повідомлять; док., перех.*), а в іншій такий маркер не наведено (*повідомляти, яю, яеш, недок.*). Подібна кваліфікація не торкається загальнотеоретичної проблеми енергетичного морфолого-семантичного ядра дієслівності. Істотним є те, що перехідність становить одну з важливих величин системотвірної категорії валентності дієслова. За своїм формальним виявом, лінійно-позиційним спрямуванням і семантичною ємністю категорія перехідності / неперехідності обмежена тільки синтаксисом знахідного відмінка (Дівчина слухає музику, Дитина тримає іграшку, Учень виконує вправу, Майстер ремонтує годинник) і почасти родового відмінка, використовуваного в постпозиції дієслів із запереченням («Давно не чути народної пісні в сучасних засобах масової інформації» — А. Яна, «Не бачив своєї матері» — М. Стельмах)³⁹ та властивого для іменників на зразок *ластів'ята, ластовенята, лошата, малята, пташата, телята, ягнята*, пор.: «Літом ластівка літає, *ластів'ят* малих навчає: “Не лінуйтесь, ластів'ята, вчіться літечком літати”» (Г. Чубач), «Рот занімів, наче там ластівки гніздечко звили й *ластовенят* висиджують» (Є. Гуцало). Такий вияв сильного прямого варіативного керування конкурує з формою знахідного відмінка: «Ворона проворонила *вороненята*», «Упізнає свиня свої *поросята*», «Не вчи старого, як *гусенята* пасти» (народна творчість). Форма родового відмінка охоплює також іменники на позначення частини від цілого: «Мати налила *води* в миску», «Син купив *хліба* матері». Категорія перехідності / неперехідності є складником категорії валентності, що у своїй цілісності охоплює лівобічну та правобічну позиції, встановлення яких безпосередньо пов'язане з лінійною позицією залежного компонента, пор., на-

³⁵ Там же.— Т. 4.— С. 305.

³⁶ Там же.— 1974.— Т. 5.— С. 390.

³⁷ Там же.— Т. 4.— С. 176.

³⁸ Там же.— 1975.— Т. 6.— С. 669.

³⁹ У статті не розглянуто питання про можливу конкурентність форм родового ↔ знахідного відмінків у постпозиції дієслів із заперечною часткою *не*: *Брат не проводить сестри / Брат не проводжав сестру; Учень не виконав вправи / Учень не виконав вправу* (див. докладніше: *Вихованець І. Р.* Система відмінків української мови.— К., 1987.— С. 45–57; *Вихованець І. Р.* Частини мови в семантико-граматичному аспекті.— К., 1988.— С. 87–101) тому, що подібний правобічний вияв валентнозумовлених відмінкових форм не впливає на з'ясування семантико-граматичного енергетичного ядра дієслівності. Нерівноконкурентність форм родового ↔ знахідного відмінків є досить актуальною і у своїй реалізації зумовлена певними стилістичними зрушеннями.

приклад, лівобічну (препозитивне розміщення залежних компонентів): *хто?* ← *дрімати*; *хто?* ← *мислити*; *хто?* ← *спати* та правобічну (лінійно постпозитивне розміщення залежних компонентів) позиції: *відчувати* → *що?*; *малювати* → *що?*; *розповідати* → *що?*; *читати* → *що?* Здатність дієслова своєю внутрішньою семантикою прогнозувати не тільки кількість позицій, але й відповідне їхнє семантичне наповнення засвідчує активний характер дієслівної валентності. За своїм характером валентність є семантико-синтаксичною категорією, що мотивовано насамперед семантичним прогнозуванням словом активної валентності кількості відповідних ліво- та правобічних позицій з чітко вираженим їхнім значеннєвим наповненням. Синтаксичний статус валентності визначається інтенцією слова активної валентності діагностувати форму залежних компонентів. Водночас категорія валентності за структурою є багатокомпонентною — від одного до семи залежних компонентів, у її межах кожному із залежних компонентів властивий основний / неосновний зразок вираження, відповідна відмінкова форма. У мові чітко простежується послідовно виражена тенденція до розширення тла синтаксичного вживання відмінкових форм за рахунок звуження спеціалізованого семантичного навантаження форм відмінків. Подібне твердження є визначальним у локалістській теорії еволюції відмінків (внутрішньо суперечливий, але наповнений цікавими спостереженнями ⁴⁰), що обґрунтовує походження всіх відмінкових форм від субстанційно-просторових. Завдяки такому розширенню реальним виступає збільшення тла формальних показників валентнозумовлених словоформ та поступове витіснення первинно закріпленого семантичного вживання відмінків до синтаксичного. Найпослідовнішим постає вияв валентності за умови симетрії синтаксичного зв'язку та семантичного відношення: «Мати *бачила сина*», де у словосполученні *бачила сина* постпозитивна словоформа є валентнозумовленою сильнокерованою, а семантичні відношення — власне-об'єктні. Валентність такого зразка репрезентує первинний вияв синтаксичної структури словосполучення, що перебуває в реченні в сильних семантичних відношеннях з лівобічним валентнозумовленим суб'єктним компонентом: *мати бачила сина*. Вторинне заповнення валентнозумовленої синтаксичної позиції переводить речення із семантично елементарного простого в семантично неелементарне формально просте: *Сонце бачило сина*, де наявна неспіввідносність у вираженні семантики істоти-неістоти у предикативному центрі: *Сонце* (неістота) *бачило* (ознака істоти).

Категорія валентності ієрархічно складна, її вияв нерівнорядний, а характеристики — багатовимірні, що пояснюється можливістю її кваліфікації за низкою ознак: 1) активністю / пасивністю (активна і пасивна), 2) мовноярусним статусом (лексико-семантичним, лексичним, морфологічним, синтаксичним), 3) можливістю реалізації валентнозумовлених компонентів (відкрита / прихована позиції), 4) особливостями формальної реалізації (власне-відмінкова, аналітично-відмінкова тощо), 5) напрямом (ліво- та правобічна), 6) частиномовним статусом активно валентного предикатного знака (вербальна, ад'єктивна та ін.), 7) формально-граматичними параметрами (експліцитна й імпліцитна), 8) семантико-змістовим наповненням (суб'єктна, об'єктна, адресатна і под.), 9) первинністю / вторинністю (первинна і вторинна), 10) кількісним структуруванням: проста (одномісна) і складна (двомісна, тримісна і под.) ⁴¹. Узагальнен-

⁴⁰ Див.: Anderson J. M. The grammar of case : towards a localist theory.— Cambridge, 1971.— 300 p.; Anderson J. M. The grammar of case. — London ; New York, 1977.— 313 p.

⁴¹ Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. Синтаксис.— Донецьк, 2011.— 992 с.

ня диференційних ознак валентності засвідчує її семантико-синтаксичний статус з опосередковано морфологічним регулярним виявом. Семантична величина категорії валентності відбиває її пряму корелятивність із семантичною структурою активно валентного слова, що регулярно простежується в лексикографічно-глумачній практиці, пор.: «*вносити* — 1) несучи, забирати кого-, що-небудь звідкись»⁴²: «З хати *вносили* одяжу, всілякий дріб'язок і складали все на купу» (М. Коцюбинський). Із п'яти обов'язкових та регулярних валентних позицій дієслова *внести* зі значенням суб'єкта, об'єкта, адресата, локатива вихідного та локатива фінального, з яких — одна лівобічна (суб'єкта) та чотири правобічні (об'єкта, адресата, локатива вихідного та локатива фінального) у словниковій дефініції відбито три: лівобічно-суб'єктну та правобічно-об'єктну (кого-, що-небудь), правобічно-локативну (звідкись). У реченні ж лівобічно-суб'єктна має імпліцитне вираження, правобічно-локативна вихідного пункту руху перебуває в ініціально реченнєвій позиції («З хати *вносили* одяжу, всілякий дріб'язок і складали все на купу»), що зумовлено художньо-стилістичними особливостями та ситуативно-комунікативними завданнями. Зреалізовані валентнозумовлені позиції (об'єктна, вихідного локатива) відбивають експліцитну валентність, синтаксичні позиції (суб'єкта, адресата, локатива фінального) з нульовим заповненням належать до імпліцитної площини валентності. За кількісним структуруванням валентність дієслова *вносити* є складною, усі позиції — відкриті з послідовним формальним вираженням / невираженням.

Синтаксичний вияв категорії валентності ґрунтується на формах синтаксичного зв'язку (лівобічно-суб'єктний компонент — предикативний з імпліцитним вираженням суб'єкта; правобічно-об'єктний — керування; правобічно-локативний — аналітично-відмінкове прилягання). Морфологічно опосередковане вираження семантико-синтаксичної категорії валентності послідовно зреалізовано у відповідних формальних показниках валентнозумовлених синтаксичних позицій⁴³: суб'єкта (номінатив), об'єкта (акузатив), адресата (датив), вихідного локатива (генетив аналітичний) і кінцевого локатива (акузатив або генетив аналітичний)⁴⁴, пор.: «Семен приніс з міста гарну звістку матері до села», «Тепер вже точно сказали, що батько знаходиться в госпіталі» (О. Десняк), «[Настя:] Я дуже поспішаю, бо маю перенести городину матері з левади до комори, а тоді ще бігти до буряків» (П. Бондарчук).

Загальна структура семантико-синтаксичної морфологічно опосередкованої категорії валентності свідчить про її семікопонтність, де кожній грамеми властиві семантичне наповнення, форма синтаксичного зв'язку та формальне вираження валентнозумовленого компонента. Ієрархічно вершинною грамемою категорії валентності постає грамема суб'єкта, що виступає облігаторною для всіх дієслів. Її властиве експліцитне та імпліцитне вираження, а за міжчастиномовної трансформації вона входить до внутрішнього семантичного простору похідної лексеми: «*поливати* — 1) ллючи рідину, змочувати кого-, що-небудь; обливати когось, щось»⁴⁵: «Майстри поливали підлогу водою» → «*поливання* — дія за знач. *поливати*»⁴⁶: «Під хатою стояла бочка для поливання городу водою»

⁴² Словник української мови.— Т. 1.— С. 442.

⁴³ Формальне вираження відповідної валентності передбачає встановлення тієї чи іншої відмінкової форми з усім спектром можливих флексійних наповнень, пор., наприклад, номінатив: -в, -а(я), -о, -е(є) та ін.; акузатив: -у(ю), -ш, -а(я) і под.

⁴⁴ Загнітко А. П. Зазнач. праця.— С. 272; див. також: Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті.— С. 118.

⁴⁵ Словник української мови.— Т. 7.— С. 66.

⁴⁶ Там же.

(А. Яна). Спеціалізованою формою вираження валентнозумовленого суб'єктно-аргументу⁴⁷ виступає форма називного відмінка.

Безпосередньо з граемою суб'єкта співвіднесена граема об'єкта (в межах традиційної граматики встановлені основні виміри категорії перехідності) з її досить послідовним формальним маркуванням та чітко окресленим семантичним угрупованням дієслівних лексем. Лексикографічна примітка на зразок «перехідне і неперехідне» відбиває імпліцитне вираження правобічної контактної валентності, пор.: «*читати* — 1) перех. і неперех. сприймати що-небудь записане літерами, письмовими знаками і т. ін.; вимовляти для слухачів щось написане, надруковане»⁴⁸: *Учні читали казку* та *Учні читали*. Зазвичай в останньому реченні дієслівну словоформу *читали* ← *читати* (подібні: *Дитина пише*, *Школярі малюють*, *Студенти співають* тощо) кваліфікують як неперехідну, що позначає 'зайнятість когось у ситуації', 'наявне уміння' та ін. У своєму основному вияві аналізована лексема містить ліво- (одну суб'єктну) та правобічні (дві — об'єктну й адресатну) валентності. Їхні реалізації завжди мотивовані ситуативно-комунікативними завданнями, пресупозитивним тлом, прагматичними настановами, пор.: $\emptyset \leftarrow$ *Читали книгу дітям* (нульовий суб'єкт) / $\emptyset \leftarrow$ *Читали книгу* → \emptyset (нульовий суб'єкт + нульовий адресат) / $\emptyset \leftarrow$ *Читали* → *III* → *III* (нульовий суб'єкт + нульовий об'єкт + нульовий адресат). Об'єктна граема найсильніше взаємодіє із суб'єктною, витворюючи цілісний спектр суб'єктно-об'єктних відношень. Їхній простір прямо корелює з прагматичними завданнями, соціальними настановами та закономірностями лексичного наповнення відповідних синтаксичних позицій, пор.: «*Діти пили воду*» (комунікативно й соціально нормативне) і «*Діти пили пиво*» (комунікативно нормативне й соціально ненормативне — відхилення в заповненні об'єктного компонента).

Ієрархія граем у структурі семантико-граматичної категорії валентності з її морфологічно опосередкованим вираженням: 1) адресата, 2) інструмента, 3) вихідного локатива, 4) фінального (граничного) локатива та 5) об'єкта перепони в такій послідовності відбиває їхнє поширення в лексико-семантичних групах

⁴⁷ Використання терміна *аргумент* є мотивованим (див. наприклад: *Вихованець І. Р.* Нариси з функціонального синтаксису української мови.— К., 1992.— С. 23 і далі; *Городенська К. Г.* Деривація синтаксичних одиниць.— К., 1991.— С. 15 і далі; *Костусяк Н. О.* Семантико-синтаксична парадигма відмінкової граеми «суб'єкт» // *Лінгвістичні студії* : 36. наук. праць / Уклад. А. П. Загнітко (наук. ред.).— Донецьк, 2012.— Вип. 25.— С. 35–37), тому що він співвідносний із субстанційною семантикою і набув найбільшого поширення в українській лінгвістиці. Термін *актант* на позначення валентнозумовленого носія предметної семантики в його кореляції з терміном *сирконстант* як репрезентанта носіїв обставинної семантики у внутрішньореченнєвій структурі (*Теньєр Л.* Основы структурного синтаксиса.— М., 1988.— С. 28 і далі) набув у низці праць надто широкого тлумачення — позначення синтаксичної позиції (Ж. Греймас, Ж. Курте та ін.). Сирконстант посідає тільки синтаксичну позицію в реченнєвій структурі, його статус не зумовлений семантичною валентністю активно валентного компонента. У сучасній лінгвістиці теорія актантної / актантно-рольової граматики опрацьовує на ґрунті валентнозумовлених позицій статус і роль кожного актанта, його семантичні та формальні варіанти, а також аналізує основні / неосновні вияви предикатних знаків носіїв активної валентності (див.: *Загнітко А. П.* Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни : В 4 т.— Донецьк, 2012.— Т. 1.— С. 169). На ґрунті актантних ролей та навантаження морфолого-синтаксичних, семантико-функційних виразників стану дієслова дослідники активно опрацьовують основні принципи актантної деривації з простеженням вияву підвищувального / знижувального / інтерпретувального похідного (див.: *Плунгян В. А.* Введение в грамматическую семантику: грамматические значения и грамматические системы языков мира.— М., 2011.— С. 251–307).

⁴⁸ Словник української мови.— Т. 11.— С. 337.

дієслів, їхню частоту та відповідно — постійно зменшувану в загальному спектрі кількість обов'язкової правобічної реалізації в активно валентних дієсловах.

Семантико-синтаксична валентність з опосередкованим морфологічним виявом виступає семантико-граматичним (семантичним + морфолого-синтаксичним) енергетичним ядром дієслівності, забезпечуючи її предикатний внутрішньореченнєвий континуум. Останній посилюється наявністю повторюваних сем у структурі дієслівної лексики як активно валентного компонента та відповідного аргументу — валентнозумовленого компонента (носія пасивної валентності). Для дієслова семантико-синтаксична категорія валентності з морфологічно опосередкованим вираженням є первинною, звідки транспонована з різною силою вияву в іншій частині мови — іменник, прикметник, прислівник та ін.

Семантико-синтаксична категорія валентності дієслова охоплює також власне-дієслівний вимір множинності (англ. *verbal plurality*) — дериватами мульти-суб'єктності (велика кількість суб'єктів реалізує дію та ін.: *Нападало листя*) та мультиоб'єктності (суб'єкт здійснює дію над значною кількістю об'єктів: *Хлопець накупив книжок*).

Категорія особи в дієслова належить до предикативно-реченнєвого ядра, реалізуючи повною мірою узгоджувальний потенціал формально-граматичного рівня категорії предикативного зв'язку. Плеоназм (подвійне вираження особової семантики — займенникова та дієслівна) на зразок *Я знаю силу держави, Ти добре засвоюєш новий матеріал* зумовлений необхідністю актуалізації суб'єкта та належним ситуативним мотивуванням структурування комунікативного акту з послідовним диференціюванням учасника / неучасника, адресата / адресанта і под.

Категорія способу дієслова є граматизовано-спеціалізованим засобом вираження модальності з послідовно простежуваною опозицією реальності / ірреальності: *Було б бажання вчитися, а школа знайдеться* (ірреальність); *Крокуйте сміливо вперед!* (ірреальність); *Світить веселе сонечко* (реальність)⁴⁹. Грамеми способу у своєму використанні корелюють із комунікативними настановами (пор. класифікацію речень за комунікативною настановою О. С. Мельничуком⁵⁰ з послідовним диференціюванням розповідних, питальних, бажальних, гіпотетичних, імовірних та ін.) і не виступають системотвірними для дієслівності в її цілісності⁵¹.

Якщо брати загальний розвиток мовознавства, описуваний через тріаду «традиція — модерн — постмодерн», кваліфікаційний статус категорії валентності дієслова цілком логічно вміщується в постмодерні, в якому поєднано традиційні підходи до розгляду категорій дієслова з їхнім модерним тлумаченням, коли істотним був перехід від усталеного традиційного антропоцентризму до

⁴⁹ За мету не поставлено висвітлення усіх модельних значень, оскільки їхній обсяг та різноманіття є досить ємними, охоплюючи і спеціалізовано-граматизовані засоби вираження, і лексичні ресурси, і синтаксичні параметри, і вторинне використання тих чи тих граматичних форм (див.: *Загітко А. П.* Теоретична граматики української мови. — С. 156, 167 і далі).

⁵⁰ *Мельничук О. С.* Загальні питання синтаксису української мови // *Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда; відп. ред. О. С. Мельничук.* — К., 1973. — С. 5–50.

⁵¹ Цілісний спектр дієслівності, її послідовний розгляд, особливо в загальнотипологічному вимірі, вимагає врахування широкого загалу дієслівних категорій, до яких належать і стан, і фазовість, і таксис, і евіденційність та ін. Остання позначає спосіб доступу до інформації, її показники вказують на «джерело інформації» про повідомлювану інформацію, тобто яким способом інформація стала доступна (пор.: *Плунгян В. А.* Зазнач. праця. — С. 451). В українській мові та низці інших слов'янських мов категорія евіденційності послідовно виражена відповідними різновидами дієслівних лексем на зразок *побачити, почути, знати, інформувати*.

виваженого модерного системоцентризму із зосередженням на особливому навантаженні дескриптивності. У постмодерні реабілітовано традицію, але з урахуванням статусної ролі суб'єкта-мовця з послідовним встановленням статусного навантаження ситуативно-комунікативних завдань, прагматичних настанов у конструюванні тих чи тих мовних одиниць. Подібний підхід уможливило встановлення всього обсягу семантико-граматичного енергетичного ядра дієслівності крізь призму системоствірного навантаження дієслівних категорій та їхнього співвідношення із ситуативно-комунікативними завданнями та соціально-прагматичними настановами.

A. P. ZAHNITKO

THE SEMANTIC-GRAMMATICAL ENERGETIC VERBALITY KERNEL

It is considered the semantic-grammatical verbality kernel with the consistent definition of the categories of tense, aspect, transitivity / intransitivity, voice, person, number in the inner-parts-of-speech verb structuring and their manifestation in sentence structure. It is characterized the hierarchy of the semantic-syntactic valence category setting up its morphologically mediated expression peculiarities, determined the patterns of the implicit and explicit valence realization.

Keywords: Semantic-syntactic category, subject grammeme, objectgrammeme, explicit valence, implicit valence, aspect category, system-forming category.